

Tekst on valminud loovkirjutamiskooli Drakadeemia kursuse "Etenduse analüüs: Ülestähendusi inimeseks olemisest" raames. Kursus toimus 18.01.–24.03.2024. Kursuse juhendaja oli Madli Pesti ja osalejad Anneli Jürgens, Ege Ello, Riina Muuga, Helen Pärk, Varja Arola, Anneli Leinpere, Evelin Tobre, Kaie Mõlter, Liis Sein, Heli Reimann ja Mari Rostfeldt.

Deliirne unistamine mürgitab lootuse

Anneli Leinpere

Olin Linnateatri lavastuse „Ülestähendusi pöranda alt“ eel üsna põnevil, kuna selle lavastajaks on ekspressionistliku käekirja poolest tuntud Rainer Sarnet, ja õigustatult. Niigi kontsentreeritud Dostojevski samanimelisest lühiromaanist on lavastaja välja puhastanud loo essentsi ning kõik sõlmpunktid. Materjali tiheduse ja intensiivse esitusviisi tõttu on see teatrikogemus üsna raskepärane aga läheb iga vaatamisega paremaks. Laura Pählapuu mitmedimensionaalne lavakujundus ning meeleolusid võimendav muusikavalik toetavad seda rännakut igati.

Pörandaalune (Rain Simmul) on („peavoolu“) ignoreerimisele pühendunud meesterahvas suurel tsaarimaal. Ta peab end kõigist targemaks, on erakordselt tige ja vastik, aga Dostojevski oma geniaalsuses on kirjutanud selle karakteri inimlikult lähedaseks ja samastumisvõimalusi pakkuvaks – sisemine nn „väike inimene“ suhestub ja tunneb (tahtmatut) empaatiat. Fenomen, mida on Euroopas asetleidva sõja poolt tekitatud šoki foonil vene kirjanduses viimasel ajal kritiseeritud. Justkui mõjutaks see viisakad eurooplased ohtlikku metslooma (sisemaailma) ära kodustama ja nüüd arutletakse, kas oli ohtlik viga see elajas toidulauda lubada. Tegelikult tundubki eluliselt oluline taas inimlikkuse küsimuste üle arutleda. Misantroopiline Pörandaaluse karakter kutsus küsima, kustmaalt lähevad unistused ja ulmad realistlike lootustega lohutamatuks konfliktiks.

Etenduse avalöök on lummasvalt kaunis. Liza (Hele Kõrve) astub lavale, sirutades vappi taeva poole. Ta laulab kauge tähe poole, seistes ebamaiselt sinavas valguses, langeva lume keskel. Ent sellest pildist jääb kergelt ahistav järele. Justkui oleks imetlenud klaasist lumekuuli, mida on korra raputatud ja mängutoosinukk võtmekesega üles keeratud. Etteruttavalt võib küll öelda, et nukram tunnetus hakkab domineerima lavastuse lõpus, kui teatavate sündmuste järel kordub täpselt seesama kaunis stseen.

Lavakujunduse elementidest ja lavastuse ülesehitusest õhkub sümboolsust; kahemõtteline perspektiiv, tsaarivõimu vapp, kolm koobast alumisel laval. Kolme näitleja vahel jagunevad rollid ja muidugi kolmainu ikoon ise. Teatud hetkedel lajab kogu kompot naivistlikult aga ka keskaegsete kiristlike maalide perspektiivi elustavalt. Seda toetab lamenukke meenutav ülemise lava kujundus ning selles liikuvate tegelaste kahemõttelisust rõhutav kehakeel, mis mõjub humoorikalt ja publikut lõbustavalt.

Koomilisus töötab lavastuses psühholoogiliste keerdkäikude esiletoomisvahendina. Paradoksaalsus mängitakse ette itsitamapanevalt; Pörandaaluse eraldumissoov ent tahe midagi tõestada, masendavad suhted, kuid siiski kamraadide järel lohisemine, võimetus armastada ning alaline võitlus teenriga. Simmuli mängitud Pörandaalune istub silmi punnitades pool-hullununa oma koopas, timmib viina ja toob kuuldavale vihakõnesid. Kolme näitleja vahel jagatud repliigid loovad romaani peategelase mõtetele kajakoja. Pörandaalune ongi pisut skisofreeniliste joontega ja näitleja toob tema vastuolulise välja meelielavdavalt, olles samal ajal nii üleolev kui ka alandustes, ei saa ta häält oma peas ja end ümbritsevat reaalsust kuidagi ühele joonele. Ilukõned kukuval külmunud lindudena taevast alla ja ainus millele ta lõpuks kindel võib olla on see, et teener Apollon tahab iga kuu 6. kuupäeval oma palka kätte saada.

Teener Apollon (Indrek Sammul) esindab torkivat teadvust ja kehastab Põrandaalusele kõike seda, mille eest ta oma vaimusilmas asuvasse deliirsesse ülevusse põgeneda eelistab. Ta kutsub teenrit timukaks, küllap seetõttu, et teener sunnib teda reaalsusega silmitsi seisma – tapab Põrandaaluse ulmaelu hetked. Apollon mõjub oma järjekindluse ja füüsilise plastilisusega täpselt nagu (kodu)kass, kes osavalt ja sihikindlalt peremehega manipuleerib. Seljas on teenril seljakott, mis rõhutab, et tema võib sellest loost iga kell välja jalutada nagu kass muiste, kelle moraalne kompass on laimatu, sest miks ta ei peaks olema. Siinkohal tahaks tõmmata paralleeli kaasajaga. Kui Põrandaalust võib võrrelda halastamatu netikommentaatoriga, siis internet on tegelikult täis kasse, kelle ilu, individualism ja hedonism tähistavad meie aja ideaale. Kuid etenduses kandis Apollon usklike ideaale vagadusest ja töökest. Paradoksaalselt ei välista üks siin tunnetuslikult teist, on nad ju ausad mõlemad, nii usklik teener kui ka kass.

Sammul ilmub lavale veel ka mitmes teises vankumatus karakteris. Alati õnnestub tal Põrandaalust nii muuseas alandada – see pole tema tegelaste peaesmärk, kuid nende koostöö kujuneb nii, et kõik Sammuli rollid aitavad Simmuli Põrandaaluse piinlikkusega empatiseerides järjest sügavamale põranda alla vajuda.

Väga huvitava näitlejatöö teeb lavastuses Hele Kõrve, kes mõjub oma toulouse-lautrecilikus kleidis krapsakalt ning hüppab elegantselt eri mees- ja naisrollidesse. Lisaks rea kõrvaltegelaste humoorikale mängimisele tuleb Lizana temas esile ka tõsidust ning aimdus mingist teistsugusest võimalikust nägemisviisist, milleni Põrandaalune ei küüni. Liza on mehest moraalselt üle. Siinkohal võiks muidugi ironiseerida, et see on tüüpiline asi, mida Dostojevski kui patriarhaalne autor naisest eeldab – moraalse kompassi näitamist ja (oma puhtusega) mehe (õigele teele) inspireerimist. Kui too naine ei taha just teoses surra. Naise kohus on „vappi kõrgel hoida“ ja seda Liza teeb, sõna-sõnalt järgides, nagu eelpool kirjeldatud.

Niisiis suhtutakse kommunikatsiooni Lizaga kõige tõsisemal noodil. Kui Põrandaalune kirjeldab tragikoomiliselt naise elu mülkassevajumist, siis jääb domineerima traagilisus. Vägistamisstseen on võigas, kuigi tahtejõu kaotanu “võtmist” mõned justkui vägistamiseks ei nimeta. Ehkki sõna “võtmine” ise näitab, kuivõrd on vägistamiskultuur ka keelde imbunud. Aga mis teha, seal kus on (unistuste) püha ema, seal ei ole kohta pühale litsile. Põrandaalune tõukab ta minema, et pühenduda enesehaletsusele.

Vaatamata palvetele, unistustele ja kaunitele nukratele lauluviisidele, hiilib etenduse mõjul kohale sentimentaalsus, mis on nagu soo, mille peale kord Peterburi ehitati; ulmaline ja kaunis, võtab ta meid oma külma embusse. Ka lootusetusse võib kiinduda ning deliirne tühjusesse vaatamine võib olla eluvalik ja kui vahel siiski tuleb pisar poetada, siis on see ju inimlik.